

УДК 930.253.061.1:015](477-25)"1943"

Світлана Шулженко,
завідувач Державного архіву друку
Книжкової палати України

Олена Тихоненко,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку
Книжкової палати України

Документальна пам'ять про визволення Києва від гітлерівців у фондах Книжкової палати України

70 років тому, 6 листопада 1943 року, радянські війська в ході Київської наступальної операції визволили столицю України від німецько-фашистських загарбників.

Уже в перший день Великої Вітчизняної війни, 22 червня, Київ було піддано масованому бомбардуванню німецькою авіацією. А починаючи з вересня 1941 року і до листопада 1943-го, упродовж 778 днів, столиця України була окупована ворогом. Командування Червоної Армії та партійне керівництво держави запланували приурочити визволення Києва до 26-ї річниці Жовтневої революції — 7 листопада. Головні події у битві за Київ розгорнулися наприкінці вересня — на початку жовтня 1943 року. У воєнних подіях брали участь 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти.

У другій половині вересня 1943 року радянські війська вийшли до середньої течії Дніпра на 750-кілометровому фронті. Стверджуючи, що на берегах Дніпра вирішується доля Німеччини, гітлерівці створили потужну систему укріплень, щоб тримати стратегічну оборону на правому березі Дніпра, яка була названа "Східний вал". "Швидше Дніпро потече назад, ніж росіяни подолають його", — заявляв Гітлер.

Наприкінці вересня 1943 року війська 1-го Українського фронту, яким командував генерал армії М. Ватутін, захопивши плацдарми на правому березі Дніпра, двічі (з 12 по 15 і з 21 по 23 жовтня) розпочинали наступ з метою визволення Києва. Головний удар завдавали з південного, Букринського, плацдарму, допоміжний — з північного, Лютізького. Але всі спроби прорватися до Києва з півдня були невдалими.

24 жовтня 1943 року Ставка Верховного Головнокомандування наказала нанести головний удар з Лютізького плацдарму. З Букринського на Лютізький плацдарм були таємно перекинуті 3-тя гвардійська танкова армія, якою командував генерал П. Рибалко, та інші з'єднання і частини. Щоб відволікти сили ворога, 1 листопада розпочався наступ з Букринського плацдарму. А вранці 3 листопада, після потужної артпідготовки, з Лютізького плацдарму розпочали наступ головні сили фронту. До вечора війська 38-ї армії спільно з 5-м гвардійським танковим корпусом і частини 60-ї армії просунулися на 5—12 км. 4—5 листопада в бій вступила 3-тя гвардійська танкова армія, яка перерізала шосейну дорогу Київ—Житомир.

Ніч з 5 на 6 листопада стала вирішальною в битві за Київ. По Брест-Литовському шосе (зараз — проспект Перемоги) у місто пробивались танкісти капітана Д. Чумаченка. Першим на головному танку прорвався в Київ гвардії старшина Н. Шолуденко. У районі заводу "Більшовик" він був смертельно поранений. Посмертно йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

6 листопада в 0 годин 30 хвилин червоний прапор був піднятий над будівлею ЦК КП(б)У. До четвертої години ранку опір противника в Києві був зламаний, а о 5-й ранку генерал М. Ватутін доповів Верховному Головнокомандувачу Й. Сталіну, що Київ повністю очищено від німецько-фашистських загарбників. У цей же день Москва салютувала героям битви за Київ і Дніпро. Зруйнована і спустіла столиця була визволена.

Перемога над ворогом отримала широкий міжнародний резонанс. Лондонське радіо сповістило: "Взяття Києва радянськими військами є перемогою, яка має величезне не тільки воєнне, але й моральне значення... Німеччина чує похоронні дзвони. На неї насувається лавина". Дійсно, ця великомасштабна операція стала центральною подією в битві за Україну. Вона стоїть у ряду тих, що вирішили долю Другої світової та Великої Вітчизняної воєн: Московської, Сталінградської, Курської, Берлінської. Знаменно, що 1-й Український фронт, який врятував Київ, у 1945 році взяв участь у заключній акції війни — розгромі берлінського угруповання фашистських військ.

Однак у ході визволення Києва загинуло кількасот тисяч радянських воїнів, і ці великі втрати не завжди були виправданими. Для сталінщини з її домінуючим принципом абсолютної підлеглості вищій інстанції і безумовного виконання будь-яких, навіть безглузвих, наказів людське життя мало що значило, тому "за ціною не постояли". У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, що мобілізували до армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16—17-річних юнаків, яких було залучено майже чверть мільйона. Нерідко їх, ненавчених, необмундированих і майже неозброєних, кидали в бій, щоб "спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації". Прикриттям для регулярних військ були не танки, артилерія й авіація, а загороджувальні загопи, які змушували йти в атаку навіть на добре укріплені позиції противника інколи й неозброєних солдатів. Під час таких операцій майже всі "мобілізовані" гинули, але за це ніхто не відповідав. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації гітлерівців воїни змушені були форсувати найбільшу на їхньому бойовому шляху водну перепону. Людські жертви були величезними (майже 500 тис. воїнів). Учасник форсування Дніпра російський письменник Віктор Астаф'єв згадував: "Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять...". Противник буквально зубами чіплявся за кожен клаптик української землі. Київ палахкотів, лунали безперервні вибухи. Бої за місто були настільки кривавими, що за свідченнями учасників, земля була повністю всіяна трупами радянських і німецьких солдатів, а незлічені воронки від снарядів і бомб

заповнювала кров, кривавою була й Дніпрова вода. Під час форсування Дніпра радянські воїни показали себе справжніми героями. За мужність і героїзм при визволенні Києва було нагороджено орденами і медалями 17 500 бійців і командирів, а 668 з них стали Героями Радянського Союзу.

7 листопада 1943 року біля пам'ятника Т. Шевченку відбувся мітинг мешканців Києва з нагоди його визволення від німецько-фашистських загарбників. Але Правобережну Україну ще топтали чоботи гітлерівських поневолювачів.

Після визволення стало відомо, як жив Київ під час окупації. Німці знищували Київ методично і холоднокривно. Вони поставили перед собою завдання: стерти місто з лиця землі. Коли стало ясно, що Києва їм не втримати, вони зробили все, щоб втілити в життя план зруйнування столиці і залишити після себе замість міста *schwarzerde* — чорну землю. Навальний наступ Червоної Армії, що перерізала шляхи їх відходу, не дозволив виконати задумане. Багато будинків, навіть багато промислових будівель ворогу не вдалось зруйнувати. Майже повністю уцілів Печерськ. Тут було спалено лише будинок Верховної Ради.

Справжньою пустелею виглядав Хрещатик. Від майдану III Інтернаціоналу (нині — Європейська площа) до вул. Леніна (нині — вул. Богдана Хмельницького) центральна магістраль столиці являла собою суцільні гори битого каменю і цегли. Ближче до Бесарабки вціліли, хоч і обгоріли, остови будинків. Дуже поруйновані були вулиці Червоноармійська, Пушкінська, Свердлова (нині — Прорізна), Горького, Толстого, площа Калініна (нині — Майдан Незалежності) і багато інших. Знищені всі нові будинки на Червоноармійській, будівля Київського університету і бібліотеки Академії наук. Згоріли всі будинки навколо Софійського собору, сама Софія вціліла дивом, хоча верхні яруси обгоріли. Німці методично очищали від цивільного населення вулиці і райони Києва, оточуючи їх колючим дротом і витісняючи киян на околиці. Місто було перетворене на суцільний концтабір, розбитий на ділянки рядами колючого дроту.

Багато мешканців столиці за час окупації померло від виснаження. Це й не дивно, бо хліб, який видавали жителям міста (і то тільки працюючим) пекли з "особливого" борошна — борошна з перемелених кукурудзяних качанів з домішкою гороху й просіяної лузги. Важко писати про Київ тих часів і важко в одній статті охопити все. Хіба можна перерахувати всі злочини фашистських загарбників, скоєні в Києві за 778 днів окупації! Згадаймо лише про трагедію Бабиного Яру, скільки розстріляли там чоловіків, жінок, дітей невідомо й досі.

Вигляд у киян був жахливий, чоловіки заросли густою щетиною, з-під розкуйовдженого волосся виднілися блідожовті обличчя, у жінок запалі щоки, виплакані очі. Потертий одяг, а то й просто лахміття, домальовував їх змучений вигляд. Але не вдалося гітлерівцям підкорити волелюбних

киян. Німці палили будинки — кияни їх гасили. Німці зганяли жителів у відведені для них райони, хотіли всіх працездатних вивезти до Німеччини — люди розбіглися по лісах, ярах, балках. Одразу ж після визволення кияни почали відроджувати свій рідний Київ. Уже в перші тижні на будинках навчальних і культурних закладів, медичних установ і підприємств з'явилися оголошення: "Ректор Київського університету оголошує реєстрацію професорів, викладачів і студентів університету", "Трамвайний трест скликає збори робітників, службовців, інженерно-технічних працівників", "Аптекоуправління запрошує на роботу фармацевтів"... У міській і районних радах склалися плани відбудови водогону і пуску трамваю, намічались заходи з відновлення роботи шкіл і лікарень. На другий день після визволення кияни вже читали свою газету "Київська правда". На третій день заговорило радіо, чотири пекарні міста почали випікати хліб.

Безцінними свідченнями цих героїчних подій є друковані видання (книги, газети, журнали, плакати і листівки), що зберігаються у фондах Державного архіву друку Книжкової палати України. Найбільш лаконічними за формою і в той же час найкрасномовнішими документами, які пам'ятають про визволення столиці, є плакати. У Державному архіві друку є низка цих аркушевих образотворчих видань, що приурочені до звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників, зокрема: "Київ наш!" (художник П. Снопін, Українське державне видавництво, 1943 р.) (фото 1), "Здрастуй, рідний Київ!" (худож. М. Попенко, Українське державне видавництво, 1943 р.) (фото 2), плакат-репродукція картини художника Ю. Баланівського (за іншими джерелами — Балановського) "На Дніпровських перепавах" (Українське державне видавництво, 1944 р.) (фото 3). У роки Великої Вітчизняної війни великого розповсюдження набули так звані агіт-вікна — плакати з карикатурами та текстами (часто віршованими) сатиричного змісту. Один із них також був присвячений вигнанню загарбників зі столиці України. Це "Агіт-вікно № 21" (видане Спілкою радянських художників, Харків, б. р.) (фото 4), на ньому карикатурист О. Щеглов зобразив усіх зайд, яким свого часу вдалося таки ненадовго заволодіти Києвом. Поет Т. Масенко доповнив малюнок сатиричними рядками. Перелік завоювників, звісно, витриманий у рамках радянської ідеології, а тому в хронологічно впорядкованому списку є не лише хазари, половці, татари, а й петлюрівці, імператор Вільгельм і поляки. Останнім зображено А. Гітлера: "З Володимирської гірки, як усі — і він упав, аж Берлін огидно й гірко затрусивсь і застогнав". Також у колекції плакатів, що зберігаються в Державному архіві друку, чимало портретів радянських полководців, серед них і "Генерал армії М. Ф. Ватутін" художника А. Філонюка (видавництво "Мистецтво", 1945 р.) (фото 5), що був намальований і виданий вже після смерті воєначальника.

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

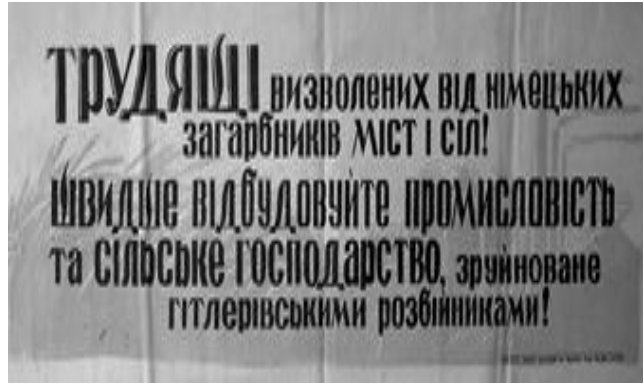

Фото 6

Із визволенням українських земель від гітлерівських окупантів населення поступово поверталось до мирного життя. Агітплакати 1943 року закликали людей відновлювати інфраструктуру міст, відбудовувати сільське господарство: "Засіємо всю землю доброякісним насінням!" (художник Є. Світличний, Художній фонд України, Харків), "Відбудуємо залізничний транспорт" (Відділ пропаганди і агітації ОК КП(б)У), "Зберемо і схоронимо верхівки картоплі" (художник Г. Бондаренко, Художній фонд України, Харків), "Трудящі визволені від німецьких загарбників міст і сіл! Швидше відбудуйте промисловість та сільське господарство, зруйноване гітлерівськими розбійниками!" (Харківська друкарня ім. Фрунзе) (фото 6).

Після визволення Києва стало очевидним, що попереду на шляху Червоної Армії до перемоги не лише Правобережна Україна, а й Європа. На це орієнтували бійців і автори плакатів, таких як: "Не втекти ніколи круку від разючої шаблочки! Ми звільняєм рідний край від фашистських чорних зграй!" (автор тексту В. Сосюра, художник В. Литвиненко, Українське державне видавництво, 1943 р.) (фото 7), "Слава хоробрим синам Вітчизни — бійцям і офіцерам Червоної Армії! Вперед, червоні воїни, до нових перемог над ворогом" (Відділ пропаганди і агітації ОК КП(б)У).

Незважаючи на воєнний час, керівництво країни заохочувало проведення державних свят, розраховуючи таким чином підтримувати бойовий дух населення та закликати до подальшої невідступної боротьби з ворогом. Особливо такого роду пропаганда розповсюджувалась з переломного в ході війни 1943 року — "Хай живуть 26 роковини жовтня!" проголошувалось у листівках, газетах, журналах і на плакатах (редактор М. Деревус, Українське державне видавництво, 1943 р.) (фото 8).

Не менш активно на перемогу "працювали" і листівки того періоду. Так, щоденно під заголовком "Від Радянського інформбюро" вони сповіщали населення про просування Червоної Армії до західних кордонів країни. І звісно, що визволення Києва не залишилось поза увагою цього засобу масової інформації: "Оперативне зведення за 6 листопада. Війська 1-го Українського фронту в результаті навалюючої проведеної наступальної операції і обхідного маневру розгромили протидіючі німецькі війська і на світанку 6 листопада штурмом оволоділи столицею Радянської України — містом Київ". Також у листівках повідомлялося про втрати німців і наші трофеї під Києвом: "Війська Першого Українського фронту в боях за Київ з 3 по 6 листопада розбили: 68, 75, 82, 88, 183, 217, 323, 327 і 240 піхотні дивізії противника, 7 і 8 танкові дивізії, 20-ту мотодивізію. Противник залишив на полі бою до 15 000 своїх солдатів і офіцерів. За цей же час нашими бійцями знищено літаків 126, танків 224, артилерійських гармат 174, мінометів 158, кулеметів 246, різних складів 28. По неповних даних нашими військами взяті слі-

дуючі трофеї: літаків 30, танків 42, артилерійських гармат 314, мінометів 140, із них 30 шестиствольних, кулеметів 640, автомашин 650, коней понад 2000, радіостанцій 18, складів з військовим і іншим майном 34. Взято в полон 6200 солдатів і офіцерів".

Фото 7

Фото 8

Цікаво, що про близьке визволення Києва йшлося вже у листівках, датованих двадцятими числами вересня. Так, у зверненні Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця та секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова до українського народу від 25 вересня 1943 року зазначалося: "Громадяни Києва, сини славних арсенальців! Жителі української столиці! Червона Армія буде битися за Київ, за наше славне місто всіма силами, всією упертістю, всім життям. Ми визволимо Київ від німців. Допомогайте нам у нашій боротьбі".

Колектив заводу "Арсенал", евакуйованого свого часу на схід, у листівці звертався до населення столиці України — Києва та Київської області: "Громадяни Києва і Київщини! Ми знаємо про тяжке ваше поневіряння у фашистській неволі. Але настає час розплати з лютим ворогом, наближається ваше визволення. Наближається день нашої зустрічі з вами. Зі сходу вже зійшла зоря над нашим рідним краєм".

Провіщала близьке визволення столиці й листівка від 21 вересня 1943 року зі зверненням до киян, підписана багатьма представниками української інтелігенції (президентом Академії наук УРСР О. Богомольцем, академіками М. Калиновичем, Т. Лисенком, Є. Патоном, Д. Заболотним, поетами і письменниками О. Корнійчуком, П. Тичиною, М. Рильським, М. Бажаном, П. Панчем, В. Сосюрою, Ю. Яновським, І. Ле, А. Малишком, О. Довженком та ін.). "Ви чуєте? Гармати гримлять, — йшлося у зверненні. — На береги сивого Дніпра виходять воїни-визволителі. Червона Армія стоїть на порозі Києва. — І далі: — Ми чуємо цей клич, що лине із розтерзаних грудей Києва. Ми поспішаємо до тебе, наше рідне місто, наш славний батьку, древня і горда столиця нашої землі. Червона Армія несе тобі, славний Києве, волю і щастя, вертає тобі радість і честь. Кінець твоїм мукам, твоїм

злюгодням, німецьким наругам з тебе! Кінець твоєї жакливій німецькій неволі!". У цих зверненнях мирне населення закликало усіма можливими засобами боротися із ворогом в умовах окупації, не золотуватися їхати на роботу в Німеччину. Крім того, людей красномовно переконували не боятися помсти з боку радянської влади всім тим, хто працював на німців на окупованих територіях: "Радянська влада знає: німці карами і нагаями, загрозами і голодом виганяли вас на роботу. Стиснувши серце, зціпивши зуби, ви мусили йти на фабрики і в школи, в лікарні і на залізниці, до інституту і в контору, куди вас гнав німець, куди вас гнав голод, куди вас гнала потреба підтримати своє життя, життя своєї сім'ї. Ніхто ніколи не посміє вам докоряти за це. Радянська влада несе вам волю, вертає вам людську гідність, вільну творчу працю і честь, а не докори і покари. Навіть ті люди, кого німці затягли до своїх військових формувань і поліції, кому німці давали урядові посади, кого німці заохочували всілякими обіцянками і милостями — навіть ці люди матимуть змогу своєю чесною, вільною працею довести свою вірність народові, своєю відданістю Радянській Україні". Таких обіцянок у різноманітних листівках було чимало. Пропаганда апелювала до патріотичних почуттів українського народу, нагадуючи про його козацьке минуле: "Ми закликаємо всіх жителів славного Києва, всіх, у кого б'ється в грудях серце патріота української землі, всіх, кому дорога воля України, її майбутнє: ставайте до рішучих дій! Робіть все, що зможете для розгрому ворога".

Тиражувалися на листівках і твори українських поетів, що спонукали до помсти і відплати ворогам. Так, в одній з листівок М. Бажан у поезії "Клич" запитує: "Докіль ще буде тьмарити наш Київ, пречисті води славного Дніпра потворна тінь двох перевитих зміїв, огидний знак німецького тавра?".

Відгукнулися на радісну звістку про визволення столиці України й редакції газет і журналів. Наприклад, у № 10/11 "Української літератури" (орган Спілки радянських письменників України) за жовтень—листопад 1943 року було опубліковано Наказ Верховного Головнокомандуючого генералові армії Ватутіну від 6 листопада 1943 року, у якому наведено перелік усіх військових з'єднань і частин, що відзначилися в боях за визволення Києва, і задекларовано, що віднині їм присвоєно найменування "Київських". "З узяттям Києва нашими військами захоплено найважливіший і найвидніший плацдарм на правому березі Дніпра, що має важливе значення для вигнання німців з Правобережної України. — Йдеться в наказі Й. Сталіна. І далі: — Сьогодні, 6 листопада, о 17 годині столиця нашої Батьківщини Москва від імені Батьківщини салютує нашим доблесним військам, що визволили місто Київ, — двадцятьма чотирма артилерійськими залпами з трьохсот двадцяти чотирьох гармат. За відмінні бойові дії оголошую подяку всім... військам, що брали участь у боях за визволення міста Київ. Вічна слава героям, що полягли в боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини!".

Також у цьому номері місячника "Українська література" було надруковано Звернення Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця та секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова до українського народу від 6 листопада 1943 року, яке так само було присвячене звільненню міста: "Золотоверхий Київ, славу і дивно столицю України, сьогодні, 6 листопада 1943 року, визволено! Героїчна Червона Армія штурмом очистила місто від німецьких загарбників. Благочинним дзвоном лине ця радісна звістка по всій українській землі, по всій нашій радянській вітчизні, по всьому світу. Київ знову став вільним, радянським. Вільною, радянською стане скоро вся наша мати-Україна... Надходить день остаточного торжества над смертельним ворогом... Відродяться, постануть з руїн наші міста і села. Красень Київ буде ще кращим, ще величнішим... Щоб наблизити цей величний і радісний день, напружмо всі зусилля!.. На звільнених землях — разом

до праці! Відбудуємо все, що зруйнували німецькі варвари! Відродимо нашу країну, її заводи, її поля, її культуру! Будемо героїчно трудитись, щоб наблизити щасливий день перемоги, щоб забезпечити собі і своїм дітям щастя і добробут!".

У цьому ж числі було опубліковано вірш П. Тичини "Київ". Поет присвятив визволеному місту, зокрема, й такі рядки: "Ти — наша честь, і гордість, і краса. Як голуб — ніжний, гострий, як коса. Ти — наша слава, помста за руїни. Ти — невмируще серце України!". А в грудневому, 12-му номері часопису була надрукована однойменна поезія О. Новицького: "Був не раз ти розтерзаний. Тупіт шалений Батіїв, І навала татар... І дихання війни грозове... Вороги умирили, а Київ, любимий мій Київ, повен сонця і цвіту, безсмертний навіки, живе," — життєствердно декларує автор.

У передмові до нарисів М. Марковського "Герої битви за Жовтень у Києві" ("Українська література", 1943, № 12), де розповідається про учасників Жовтневої революції 1917 року, зазначалося: "Славні героїчні традиції жовтневих боїв, образи героїв жовтня вічно живуть в радянському народі, вони надають йому моральні сили, вони підносять його дух у сьогоденній титанічній борні з німецько-фашистськими загарбниками. Безнастанно множачи ці традиції, український народ, як і всі народи СРСР, захищає свою батьківщину, не знаючи страху і не шкодуючи свого життя. ...все те, за що народ так щедро заплатив своїм трудом і кров'ю, він ніколи і нікому не віддасть". Утім жодним словом ніде на згадувалося про те, що перед Червоною Армією було поставлено завдання визволити Київ саме до річниці Жовтневої революції.

В журналі "Україна" за листопад—грудень 1943 року, окрім уже згаданих Наказу Головнокомандувача і Звернення до українського народу, з нагоди визволення столиці було опубліковано матеріал "Битва за Київ" за підписом полковник П. Донської ("Красная Звезда"), у якому розповідається про перебіг тодішніх подій, про звитягу воїнів, які самовіддано й уміло виконали свій подвиг перед Батьківщиною. Також часопис надрукував "Київські вірші" М. Рильського, в одному з яких поет з надією дивиться у майбутнє визволеного рідного міста: "Це ти, мій Києве квітчастий, моє життя, моя любов! Я знаю, що не міг ти впасти, що смертю смерть ти поборов! Забудь же швидше сон жакливій, звернись лицем у майбуття, возсяй алмазом серед ниви! Убивцям — смерть, тобі — життя!". Також у виданні подано короткі історичні відомості про Київ та відомих особистостей, пов'язаних із ним, опубліковано багато світлин, на яких визначні київські будівлі та вулиці довоєнного часу, а також зроблені під час та після окупації. На завершення теми — замітка під заголовком "Київ знову буде найкращим містом", де йдеться про збитки і руйнування, зчинені окупантами.

Як бачимо, у Державному архіві друку Книжкової палати України зберігається чимало унікальних видань, на сторінках яких живе пам'ять про події сімдесятирічної давнини. І хоча більшість із них строго витримані у рамках радянської пропаганди, це аж ніяк не применшує їхньої цінності, а навпаки дає змогу порівняти подану в них інформацію з тією, яка стала відомою згодом, адже нові й нові подробиці тих буремних подій відкриваються світові й дотепер.

Список використаної літератури

1. *Бережинський В. Г.* Київська оборонна операція 1943 року (12 листопада — 22 грудня 1943 року) / В. Г. Бережинський. — К. : НДЦ ГП ЗСУ, УІВІ, 2003. — 20 с.
2. *Героїчний Київ* : докум. розповіді / упоряд. В. І. Денисенко. — К. : Україна, 2003. — 335 с.
3. *Київ очима ворога* : дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс "Нац. музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років". — К. : Аеростат, 2012. — 501 с.
4. *"Рева та стогне Дніпр широкий..."* : літопис подвигу в Ясногородці / упоряд. Л. Г. Гусева. — К. : Інтерконтиненталь-Україна, 2013. — 384 с.

Надійшла в редакцію 29 листопада 2013 року